

RENDET VÁGNI A SZÖVEGDZSUNGELBEN

ILYEFALVI EMESE

Pócs Éva:

Ráolvasások

Gyűjtemény a legújabb korból (1851–2012)

Közreadja és a bevezető tanulmányokat írta

Pócs Éva

(A magyar folklór szövegvilága 2/A kötet)

Balassi Kiadó, Budapest, 2014. 1204 oldal

Az A–B kötet együttes ára 8400 Ft

Elöljáróban a kötet bemutatása előtt szeretném leszögezni: számba véve a nemzetközi ráolvasáskutatás elmúlt 100 évét, nincs még egy ilyen gigantikus terjedelmű, 1200 oldalas szöveggyűjtemény, amely majdnem 3500 ráolvasásszöveget közöl (a történeti forrásokból származó szövegeket közlő *B* kötettel együtt közel 4000 szöveget adott közre a Balassi Kiadó). A legterjedelmesebb szövegkiadások is legfeljebb 1000–2000 szöveget tartalmaznak.¹ Ráadásul mindez csak válogatás, az *A* kötetben ugyanis további, körülbelül 4000 szöveg „bújik” meg variánsként hivatkozva. Mindez azt is jelenti, hogy a közreadó Pócs Éva, a Pécsi Tudományegyetem Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszékének professor emeritusa közel 8000 szöveg ismeretében írta meg a kötet tanulmányait és revidálta korábbi tipológiai rendszerét. Páratlan ez a kötet az összeurópai ráolvasáskutatásban továbbá azért is, mert nincs még egy ráolvasásgyűjtemény, amely egy nemzet/nyelv ráolvasásreperatóriáját a kezdetektől a XX. századig próbálná meg összefoglalni és közreadni.

1 ■ Az egyik legterjedelmesebb szövegkiadás a közelmúltból például Daiva Vaitkevičienė litván ráolvasásgyűjteménye, mely 1636 szöveget közöl: Daiva Vaitkevičienė: *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės. Lithuanian Verbal Healing Charms*. Lietuvių Literatūros ir Tautosakos Institutas, Vilnius, 2008.

2 ■ „Bármilyen nyűlok, kiderül, hogy másképp van, mint ahogy a kutatás képzelte. Minden másképp van.” A „mitoszromboló” Pócs Évával beszélget Czégényi Dóra. *Etnoszkóp*, 2 (2013. november 28.) 1. szám, 157. old.

3 ■ Pócs Éva: A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái. *Népi kultúra – népi társadalom*, 1968. 1. szám, 253–280. old.

4 ■ Pócs Éva: *Magyar ráolvasások I–II*. MTA Könyvtára, Bp., 1985–1986.

5 ■ Pócs Éva: Ráolvasás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* IV. Akadémiai, Bp., 1981. 304–305. old.

6 ■ Varázsszó, varázsigé, varázsfórmula. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* V. Akadémiai, Bp., 1982. 487. old.

7 ■ Pócs Éva: Bagonyai ráolvasások. In: Ortutay Gyula (főszerk.):

Pócs Éva szakmai pályájának szinte legelejétől fogva kutatja a magyar ráolvasások bonyolult és összetett szöveganyagát. 1965 és 1968 között Ortutay Gyula aspiránsaként az Eötvös Loránd Tudományegyetemen találkozott a témával, mely akkoriban teljesen feltáratlan területe volt a magyar folklórisztikának.² Kezdetben a publikált és archívumi anyagok összegyűjtése után a ráolvasások műfaji és tipológiai problematikájával foglalkozott,³ majd disszertációjában a magyar ráolvasások típusait felállítva, rendszerező szöveggyűjteményben adta ki az addig folklóristák által összegyűjtött anyagot, amelybe a történeti forrásokból ismert, nagyjából százötven szöveget is besorolta.⁴ Kutatásainak legfőbb eredményei a hetvenes évek végén, valamint a nyolcvanas években láttak napvilágot. Megírta a *Magyar néprajzi lexikon*ban a „Ráolvasás”,⁵ „Varázsszó, varázsigé, varázsfórmula”,⁶ „Bagonyai ráolvasások”,⁷ „Szelestei-ráolvasás”,⁸ „Epikus ráolvasások”,⁹ „II. merseburgi ráolvasás”¹⁰ címszavakat, valamint a *Magyar Néprajz* „Ráolvasás” fejezetét,¹¹ melyekben a nemzetközi párhuzamokra utalva európai kontextusban is elhelyezte a gyűjtött és történeti forrásokból származó magyar adatokat. A Helikon Kiadó gondozásában 1986-ban, nagy példányszámban, népszerűsítő kiadványban is megjelent egy válogatás *Szem meglátott, szív megvert* címmel. A magyar ráolvasáskutatás ekkor végérvényesen összefonódott Pócs Éva nevével, nemcsak a szűken vett folklórisztikai diskurzusban, hanem a szélesebb értelmiségi és műkedvelői körökben is.

Ezt követően főként az egyházi benedikciók és a paraszti ráolvasások közötti sokféle és sokszintű kap-

Magyar néprajzi lexikon I. Akadémiai, Bp., 1977. 187. old.

8 ■ Szelestei-ráolvasás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* IV. Akadémiai, Bp., 1981. 630. old.

9 ■ Epikus ráolvasás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* I. Akadémiai, Bp., 1977. 696–697. old.

10 ■ II. merseburgi-ráolvasás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* III. Akadémiai, Bp., 1980. 529–530. old.

Később a típusról lásd: A „2. merseburgi ráolvasás” magyar típusai. In: Mód László – Simon László (szerk.): *Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendőös Barna Gábor tiszteletére*. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 26.) SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2010. 272–281. old.

11 ■ Ráolvasás. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Népköltészet*. (Magyar Néprajz V., Folklor 1.) Akadémiai, Bp., 1988. 633–691. old.

12 ■ Egyházi benedikció – paraszti ráolvasás. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Bp., 1984. 109–137. old.; A „gonoszúzás” mágiikus és vallásos szövegei. In: Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmá-*

csolatot, egy-egy fontos ráolvasástípus szövegpárhuzamait és eredetét, a ráolvasások mágikus-vallásos tartalmi és formai elemeit, motívumait vizsgálta tanulmányában.¹² A szerző publikációs listáját végigtekintve egyedül a kilencvenes években szorul vissza a ráolvasástematika, hiszen azokban az években írta meg magyarországi kora újkori boszorkányperszövegeket vizsgálva a kora újkori magyar néphittről és mediatori rendszerekről szóló legfontosabb írásait. Ezek kutatása azonban hozzásegítette a vallás és mágia többirányú kapcsolatainak (újra)értelmezéséhez, mely a későbbiekben a ráolvasáskutatásban is hasznosnak bizonyult. Publikációi között a 2000-es évektől bukkannak fel újra magyar ráolvasásokkal foglalkozó cikkek. Mindez némiképp összefügg a ráolvasáskutatás nemzetközi fellendülésével, valamint Pócs Éva saját erdélyi (csíki és gyimesi) terepmunkájával. Az ISFNR (*International Society for Folk Narrative Research*) nemzetközi folklórkutató társaságon belül 2003-tól működik a *Charm, charming and charmers* bizottság,¹³ melynek a szerző alapító tagja. Megalakulása óta a bizottság szinte minden évben szervez nemzetközi konferenciát – Pócs Éva vezetésével Pécs 2015 májusában másodjára volt e rangos összejövetel rendezője.¹⁴ E nemzetközi találkozások eredményei eddig elsősorban tanulmánykötetekben és a tartui kiadású,

2011-ben indított *Incantatio* című folyóiratban¹⁵ láttak napvilágot, melyekben Pócs Éva szerzőként, szerkesztőként, valamint szerkesztőbizottsági tagként is aktívan részt vesz. Ennek köszönhetően a magyar ráolvasásokról szóló legfontosabb írásai a nemzetközi olvasóközönség számára is elérhető.¹⁶

Bár a nemzetközi ráolvasáskutatás fellendült, és sorjában jelennek meg mind a történeti forrásokból, mind a jelenkori gyűjtésekből származó szövegek, nemzetközi ráolvasáskatalógus a mai napig nincs. Az utóbbi években, különösen az említett nemzetközi csapat tagjai több kísérletet és javaslatot tettek egy nemzetközi típuskatalógus felállítására, a gyakorlatban azonban ezek használata mind ez ideig nem valósult meg.¹⁷ A ráolvasáskutatás számára tehát nincs kötelező, nemzetközi standard, aminek következtében kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy mindenki úgy közli az anyagot, ahogy neki jólesik. Az európai gyakorlatban kezdetektől dominált a funkció szerinti közreadás, azaz aszerint csoportosítják a szövegeket, hogy mire használták az adott ráolvasást (például: vérzés megállítása, fejfájás ellen, lóficam ellen, igézet ellen, szerelemi mágia stb.). Csak hogy a legújabban megjelent szövegkiadásokra hivatkozzunk: funkció szerinti beosztást követett 2003-ban a poleszei ráolvasásokat közreadó orosz Tatjana

nyok a népi vallásosság köréből. Magvető, Bp., 1986. 213–251. old.; „Lilith és kísérete”. Gyermekágyas-démonoktól védő ráolvasások DK-Európában és a Közelkeleten. In: Kriza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Akadémiai, Bp., 1990. 110–130. old.; „En vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájós”: egyházi benedíkción – paraszti ráolvasás. In: uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok 1.* (Szó-hagyomány.) L'Harmattan, Bp., 2002. 173–211. old.; „Kószik-lák hasadnak”. Csodák és lehetetlenségek a folklórban. In: Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica 8.) PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, Pécs–Bp., 2006. 233–269. old.
 13 ■ <http://www.isfnr.org/files/committeecharms.html>
 14 ■ Két londoni (2003, 2005) összejövetel után Pécs először 2007-ben rendezte meg a konferenciát. A konferencia előadásai 2013-ban jelentek meg többek között Pócs Éva szerkesztésében. James A. Kapáló – Éva Pócs – William F. Ryan (eds.): *The*

Power of Words. Studies on Charms and Charming in Europe. CEU Press, Bp.

15 ■ *Incantatio. An International Journal on Charms, Charmers and Charming*. Főszerk.: Mare Köiva. <http://www.folklore.ee/incantatio/>

16 ■ Pócs Éva: Evil Eye in Hungary: Belief, Ritual, Incantation. In: Jonathan Roper (ed.): *Charms and Charming in Europe*. Palgrave Macmillan, Hampshire – New York. 2004. 205–227. old.; Pócs Éva: Miracles and Impossibilities in Magic Folk Poetry. In: Jonathan Roper (ed.): *Charms, Charmers and Charming. International Research on Verbal Magic*. Palgrave Macmillan, Hampshire – New York, 2009. 327–353. old.; Pócs Éva: Church Benedictions and Popular Charms in Hungary. In: James–Pócs–Ryan (eds.): *The Power of Words. Studies on Charms and Charming in Europe*, 165–197. old.

17 ■ Tatjana Agapkina – Andrei Toporkov: Charm Indexes: Problems and Perspectives. In: James–Pócs–Ryan (eds.): *The Power of Words. Studies on Charms and Charming in Europe*, 71–99. old.

Agapkina, E. E. Levszkijevszkaja, A. L. Toporkov,¹⁸ vagy a 2003-ban napvilágot látott középkori német ráolvasásokat közlő Monika Schulz,¹⁹ de a 2011-ben eszt ráolvasásokat sajtó alá rendező Mare Kõiva is.²⁰ Mások általában a saját anyagukból kiindulva igyekeznek a szövegek grammatikai szerkezetéből, belső logikájából vagy a történetet mozgó alapcselekményből létrehozni valamiféle klasszifikációt. Az elmúlt 15 év gyűjteményei közül ide sorolhatjuk például Verena Holzmann középkori német ráolvasásokat tartalmazó kötetét, vagy Daiva Vaitkevičienė litván ráolvasás-szöveggyűjteményét.²¹ Persze nem csak nemzetközi ráolvasáskatalógus nincs, tulajdonképpen csak egy-két folklórműfaj, mint például a mese vagy a proverbium büszkélkedhet azzal, hogy a komparatív szövegfolklorisztika fénykorában elkészült a nemzetközi típuskatalógusa. A folklorisztikában ráadásul ma már kissé idejétmúlt vállalkozás a nagy nemzeti és nemzetközi típuskatalógusok gyártása. A hetvenes évektől kezdve a pragmatikai és egyéb performansz megközelítésű vizsgálatok, a kontextuselemzés, az egyéniség középpontba állítása, az antropológiai fordulat országoként ugyan eltérő ütemben, de folyamatosan kiszorította a korábbi, főként csak a szövegekre, a szövegek eredetére és variánsaira koncentráló, a folklórszövegeket típuskatalógusokban elképzelt, meghatározó folklorisztikai irányzatokat. Egy-egy hiánypótló katalógus manapság is megjelenik ugyan, sőt a Folklore Fellows az utóbbi években is jelentetett meg angolul kiváló nemzeti típuskatalógusokat (például 2008-ban katalán népmesekatalógus, 2010-ben svéd mondakatalógus),²² a nemzetközi folklorisztikában azonban az archívumokban és a különböző kiadványokban felfülemlett szövegek tárolásának és rendszerezésének problémáját ma már digitális adatbázisok létrehozásával próbálják megoldani, melyek csak részben támaszkodnak a típuskatalógusok hagyományára. A ráolvasásokat illetően az összehasonlító szövegfolklorisztikai kutatást talán az is háttérbe szorítja, hogy a kutatások kezdete óta a ráolvasásokkal foglalkozó kutatók nagyon különböző diszciplínák felől érkeztek és érkeznek a mai napig (irodalom, nyelvészet, történelem, etnomedicina, antropológia stb.), szerteágazó problémafelvetéseikben pedig nem feltétlenül érzik szükségét típuskatalógusnak. Mindez ugyanakkor a ráolvasás műfajából adódó jelenség is. A ráolvasás ugyanis az egyik legheterogénebb folklórműfaj, mely nem értelmezhető csak és kizárólag szövegfolklorisztikai szempontokból. Elsődleges kritériuma a funkció (ennek következtében tulajdonképpen bármilyen szöveg állhat ráolvasásfunkcióban), ugyanakkor a szövegek szorosan összekapcsolódnak a rítusokkal és a hiedelemtartalmakkal. Mindezek mellett a ráolvasásszövegek hagyományozódása is fontos kérdés, hiszen a változó kontextusok ellenére több száz éven keresztül maradnak fenn motívumok, struktúrák, sőt akár teljesen azonos textusok. A ráolvasások kutatójának mindezt egyszerre kell látnia és értenie.

Pócs Éva pedig azon kevesek egyike, aki hihetetlenül széles körű és kiterjedt kutatásainak köszönhetően (a magyar néphit rendszere és történeti kérdései, közép-délkelet-európai összehasonlító hiedelemkutatás, európai mitológiák, európai vallásnéptan, boszorkányság, halottkultusz, samanizmus, szakrális kommunikáció stb.) a ráolvasások ezen összetettségét egyszerre látja és értelmezi. A szerző a ráolvasás összetett jelenségét komplex módon elemzi, nemcsak a szövegeket, nemcsak a mögöttük lévő hiedelemtartalmat, nemcsak a rítusokat, nemcsak a funkciókat, hanem mindezek legkülönbözőbb együttállását egyszerre vizsgálja, így válik a munka igazi folklorisztikai csúcsteljesítménnyé, miközben pontosan ezek miatt irodalmárok, nyelvészek, művelődéstörténészek, klasszika-filológusok, vallástudósok számára is érdekes és haszonnal forgatható. A szerző többdimenziós ráolvasástipológiája, tehát tulajdonképpen a közlés módja is e komplex rendszer láthatóvá tételét célozza meg. Bár a legtöbben a könnyebb utat választják (azaz a funkció szerinti közreadást), a szerző a hatvanas évek óta következetesen kitart saját klasszifikációja mellett. Tipológiájában egyszerre veszi figyelembe a ráolvasások funkcióit, grammatikai struktúráit, a szövegszerű működés szabályszerűségeit, a tartalmi motívumokat, valamint a szövegeket kísérő rítusokat (35. old.). Az elmúlt 55 év, az újabb és újabb szövegek beillesztése a tipológiába, ezáltal pedig a tipológia finomodása és ez az új összehasonlító folklorisztikai mű pedig őt igazolja.

A ráolvasás összetett és heterogén műfaját csak úgy lehet megérteni, ha látjuk a struktúrák, funkciók, motívumok bonyolult, ugyanakkor egymásból építkező rendszerét. Így válik láthatóvá az a szerteágazó kapcsolatrendszer is, amelyben a ráolvasások más műfajokkal (imák, archaikus népi imák, apokrif történetek, hiedelemtörténetek, áldás, átok, fenyegetés, káromkodás stb.) állnak, ami egyébként pontosan a funkcionális meghatározottság miatt igen fontos. Pócs Éva szerint például ráolvasás- és imamotívumok kontaminációi a ráolvasások 70%-ában előfordulnak (26. old.).

A *Ráolvasások A* kötetének alapja bevallottan az Akadémiai Kiadó 1985–86-os, kétkötetes szöveggyűjteménye, amely kapcsán rögtön felmerül a kérdés: mennyiben tart új kötetet kezében az olvasó, és

18 ■ T. A. Agapkina – E. E. Levszkijevszkaja – A. L. Toporkov: *Poleszkije zagovory zapiszah v 1970–1990-h. gg.* [Poleszjei ráolvasások, az 1970–1990 közötti gyűjtésekből.] Indrik, Moszkva, 2003.

19 ■ Monika Schulz: *Beschwörungen im Mittelalter. Einführung und Überblick.* Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg, 2003.

20 ■ Mare Kõiva: *Eesti loitsud.* [Eszt ráolvasások.] Pegasus, Tartu, 2011.

21 ■ Verena Holzmann: *„Ich beswer dich wurm und wyrmin...“ Formen und Typen altdeutscher Zaubersprüche und Segen.* Peter Lang, Bern, 2001.

22 ■ http://www.folklorefellows.fi/?page_id=20

23 ■ Pócs Éva: Ráolvasás. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Népköltészet.* (Magyar Néprajz V., Folklor 1.) Akadémiai, Bp., 1988. 633–691. old.

mi tette szükségessé az újbóli megjelentetést? Fontos érv, hogy a nyolcvanas években megjelent két kötet mára hiánycikk lett, nehezen beszerezhető, formátuma miatt pedig igen nehézkesen használható. A jelen kötetbe belelapozva azonban rögtön szembetűnik, hogy messze több újrakiadásnál, és megjelentetésében a hozzáférhetőségen túl sokkal fontosabb érvek is szerepet játszottak. Az egyik például, hogy már a nyolcvanas évek második felétől – Pócs Éva úttörő munkájának köszönhetően – további ráolvasásgyűjtések jelentek meg, a kilencvenes évek után pedig a gyűjtés soha nem látott intenzitással folytatódott, kiváltképp a határon túli területeken. Főként erdélyi, moldvai, bácskai és kárpátaljai területekről gyarapodott a szövegtörzs, de jelenleg határon belülről is jóval több szöveg áll a kutatás rendelkezésére, mint a nyolcvanas években. A több ezer új szöveg fényében pedig újra át kellett gondolni a tipológiát és a korábbi eredményeket. Ennek következtében a magyar anyagon belül új csoportok, alcsoportok keletkeztek, megerősödtek korábban csak egy-egy példával láttatott szövegegyüttesek, illetve sikerült végre feltárni több szöveg európai kapcsolatait, hiszen az új kötetben nemcsak az elmúlt 40 év magyar nyelvterületről származó gyűjtési anyagai, hanem az európai és Európán kívüli ráolvasáskutatás számos eredménye és szövegpárhuzama is bekerült.

A *Ráolvasások A* kötet nagy előnye továbbá, hogy végre minden egy helyre került. A korábbi *Magyar ráolvasások I–II*-ben ugyanis a rövidebb bevezető tanulmány csak a tipológiáról szólt, európai összehasonlító anyagot, azaz hivatkozásokat a nemzetközi szövegpárhuzamokra nem tartalmazott, az egyes szövegtípusok előtt bevezető tanulmányok nem szerepeltek, hiszen azokat tulajdonképpen az 1988-ban megjelent *Magyar Néprajz* sorozat *Népköltészet* kötetében olvashatták az érdeklődők Pócs Évától.²³

Ehhez képest a jelen kötet egy bő bevezető tanulmánnyal indul, amely tisztázza az új kötet viszonyát a régihez, röviden definiálja a szövegyűjtemény tárgyát, azaz a ráolvasás műfaját és viszonyát a rokon műfajokhoz (*a mindennapi élet sztereotíp jókívánságai, átokformulák, szitkozódások, közösségi varázsköltészet, ritusének, ünnepi és alkalmi jókívánságok, mondókák, mágikus imák, varázsigék, a jóslás és istenítélet szövegei* stb.). Itt teszi világossá a közreadó a válogatás szempontjait is. Bár a definíció szerint egyértelműnek tűnhet, hogy mit értünk ráolvasáson – „a mágia szöveges eszköze, amelyet egyénileg mondanak el, hagyományos formában és meghatározott, hagyományosan előírt körülmények között. Elmondásának célja a mindennapi élet bármely területének pozitív vagy negatív irányú befolyásolása” (14. old.) –, a különböző ráolvasáskiadványokban óriási eltérések vannak abban is, hogy egyáltalán milyen szövegeket tekintenek a műfajhoz tartozónak; hol húzzák meg az elképzelt műfaji határokat, ráolvasás és ima, átok, áldás vagy éppen a divináció egyes szövegei között. Pócs Éva szemléletesen példázza ezt a problémát többek között

Jonathan Roper angol ráolvasásokat tárgyaló kötetének eljárásával, ahol a katicabogár röptetéséről szóló játékos mondókák is ráolvasásként szerepelnek (1024. old.). A szerző az ilyen és ehhez kapcsolódó dilemmákat a bevezető tanulmányban és a műfaji határterületek alfejezetben is aprólékosan megvizsgálja, így jól körülhatárolható, hogy a jelen kötet szelekciós eljárása során milyen szempontokat követett. Fontos megjegyezni, hogy Pócs Éva nemcsak az összes kiadott, hanem számos kéziratban lévő forrást is felhasznált a válogatáshoz, melyeket a kötet végén felsorol.

Ezt követően a ráolvasások terminológiáját, a szöveg és a rítus kapcsolatát, a ráolvasások funkcióit és célját tárgyalja. Ezenkívül hosszabban olvashatunk a szóbeliség és írásbeliség viszonyáról, a ráolvasások használatáról és használoiról. A bevezető tanulmány rövid kutatástörténeti áttekintéssel, a rendszerezés szempontjainak összefoglalásával és a szövegközlés elveinek részletezésével zárul. E nagyon összeszedett, kompakt bevezetőből egyedül egy kisebb összegzés hiányzik a ráolvasásgyűjtés technikájáról. Ez már csak azért is érdekes lett volna, mert a ráolvasások egy része a titkos tudás része volt, elmondásával a szövegek elveszthették mágikus erejüket (27–28. old.). Vajon hogyan lehet a titkos tudást gyűjteni? Pócs Éva a magyar nyelvterület számos településén gyűjtött ráolvasásokat, így már csak saját tapasztalatainak összefoglalása is hasznos lett volna. Később a kötetben az egyes szövegtípusok bevezetőjében utal a folkloristák gyűjtési gyakorlatára. Ezekben az utalásokban többször felhívja a figyelmet a kötetben szereplő szövegananyag és a valóság viszonyára. Például, hogy egyes esetekben a hiányos gyűjtések, a folklorisztika egykori szemléletmódja miatt van kevesebb tudásunk és adatunk bizonyos szövegekről. Sokszor esetleges, hogy bizonyos szövegfajtákhoz tartozik-e mágikus cselekedet vagy sem, ami legtöbbször így csak azt adatolja, hogy a gyűjtők nem tartották fontosnak a gesztusok precíz megörökítését (61. old.). Felhívja a figyelmet arra is, hogy a gyűjtés okozta irreleváns kontextusból adódhatnak bizonyos torzulások. A „Párhuzamos hasonlat” típusba tartozó szövegek esetében például a gyűjtők számára is „termelődnek” szövegek: a gyűjtési szituációban az adatközlők nem feltétlenül a saját gyakorlatukban valamikor használt szöveget mondják el szó szerint, hanem csak valami ahhoz hasonlót próbálnak meg felidézni. (93. old.)

A bevezető tanulmány után mintegy 1000 oldalon keresztül következnek, típusokba sorolva, a magyar ráolvasások. A kötet 5 fő fejezete 33 főtípusának több száz altípusát lehetetlenség lenne még csak vázlatosan is bemutatni, ezért problémakörök szerint, a fő változásokra és újításokra helyezve a hangsúlyt kísérem meg az összefoglalást.

Az egyik legszembetűnőbb változás az 1985–86-ban megjelent *Magyar ráolvasások* tipológiájához képest, hogy egy négy szintű hierarchia jött létre a korábbi, főként kétszintű, némely csoportnál legfeljebb háromszintű rendszerből. Mindez annak köszön-

hető, hogy a szerző alaposan végiggondolta a mágikus, illetve vallásos funkció kifejeződésének lehetőségeit, illetve az *A* (ráolvasó személy), *B* (élőlény, tárgy, természeti erő, földöntúli hatalom, megszemélyesített betegség; tehát akit a ráolvasó kényszerít valamire) és *C* (keresztény vagy nem keresztény istenség, szellem, akit *A*, a szöveg mondója *B* befolyásolására kér) tényezők különböző szerkezetű megvalósulásait (35. old.). Ennek alapján határozta meg a fő fejezeteket: *Mágikus formák*, *Vallásos formák*, *Mágikus/vallásos formák*, valamint *Epikus ráolvasások*, *Műfaji határterületek*. Ez utóbbi kettő közül az epikus ráolvasások tulajdonképpen a három fő kategóriába besorolhatók lettek volna, viszont külön tárgyalásuk is indokolt, hiszen a kutatásban mindig is kiemelt szerep jutott az epikus szövegeknek. A szerző megoldásának köszönhetően az olvasó gyorsabban és könnyebben megtalálhatja a keresett szövegeket.

Ha összehasonlítjuk a két tipológiát, kiviláglik, hogy számtalan új alcsoport jött létre. E ponton érezhető a leginkább Pócs Éva többdimenziós tipológiájának előnye, amely jelezni tudja, hogy bizonyos grammatikai struktúrákon, funkciókon, motívumokon és rítusokon túl léteznek szoros *szöveg–konkrét funkció* zárt egységek (39. old.). Amíg például a korábbi kiadásban a II. főcsoport *ellentéttel való párhuzamos kívánság* alcsoportjaiban csak a holdanalógia *növekedés–fogadás*, („Akinek tyúkszeme van, köszönti az újhóldat, amikor először meglátja: Újhóld, új király! / Amit látok, újuljon, / amit söprök, múljon el!”), valamint a *volt–legyen* („Semmi vótá, / semmi legyé, / máma nyötté, / hónap má ne legyé!”) típusú szövegek alkottak külön kategóriát, addig az új kiadásban már a *testből a vízbe, a vízből a testbe; ki–be, menés–jövés; te–én, neked–nekem; jó–rossz, jött–menjen* szövegegyüttesek is létrejöttek. A lehetetlenségi formulákat tartalmazó szövegek között is az újabb kiadásra rajzolódott ki állandó cselekmény–szöveg kapcsolatok, melyek a nyolcvanas években még nem adtak ki külön altípusokat. A hiedelemeknek adott lehetetlen feladatok esetében hasonlóképp funkcionális alcsoportok jöttek létre (*a tehenet megrontó boszorkány ellen; szép-asszonyok kártételei ellen; patkány és menyét ellen*). Még a bonyolultabb szerkesztésű epikus ráolvasások esetében is kialakultak olyan alcsoportok, amelyek jól láttatják a szöveg–funkció állandóságát. Például „a szent és a gonosz” találkozása európai ráolvasástípus (*Begegnungssegen*) funkcionális alcsoportjai: *igézet, ijedtség, tályogos asszony, szánka, mádra, szúrás / nyílallás, torokgyík* stb.

Az új kiadás egyik nagy erénye (és ez teszi sokkal praktikusabban használhatóvá az előzőnél), hogy a magyar ráolvasások főbb típusai a variánsok hivatkozásával, bevezető tanulmányokkal jelentek meg. Hogyan épülnek fel a bevezetők? Minden szövegcsoporthoz bevezetője közli, ha ismert történeti szöveg a típusra vonatkozóan, azaz utal a *B* kötet megfelelő szövegére/szövegére vagy forráscsoportjára. Sőt Pócs külön fejezetben a modern kori párhuzamok-

kal nem rendelkező típusokról is ír. Ezek a szövegek a *B* kötetben találhatóak meg, mivel azonban a modern kori szövegek egyetlen csoportjába sem lehetett besorolni őket, külön fejezetbe kerültek. A bevezetőben Pócs Éva összefoglalja, ha egy bizonyos szövegtípusnak fontos kutatástörténeti előzményei voltak, vagy esetleg a jelenlegi kutatási kérdések foglalkoznak a témával. A típusok bevezetőiben jelzi továbbá, ha a szöveg a magyar anyagon belül területileg markánsan tartozik valahová. Például, az árpagyógyító ráolvasások közül a „fehér ló seggébe csapásával” való fenyegetés motívuma az Alföldön terjedt el a Tiszától keletre a Szilágyság és Bihar vonaláig (299. old.). Vagy moldvai magyar jellegzetességnek tarthatjuk a beteg gyerek eladásához köthető szövegeket, melyekben az édesanya kiadja újszülöttjét az ablakon valakinek: pénzért „eladja”. Akinek eladták a gyereket, ezt mondja: „Hozs élnek az enyéme, / úgy éléljen ez isz! / Ezend a világon az enyém, / mászikon Mária-sé!” (71. old.).

Pócs Éva a típusok előtti bevezetőben foglalja össze az európai párhuzamokat, de ezen túl sokszor ókori, ókori keleti anyagot is idéz (például a Lilith-ráolvasás esetében, 709. old.). Felsorolni is nehéz a párhuzamok vizsgálatához felhasznált gyűjteményeket és szakmunkákat, a magyar anyagot német, angol, francia, skót, ír, olasz, finn, észt, norvég, svéd, dán, szlovén, szlovák, lett, litván, lengyel, román, horvát, szerb, ukrán, bolgár, görög, arab, héber, ókori keleti, ókori görög és latin szövegek tükrében mutatja be. Az olvasónak az a képzelet támadhat, hogy nincs is olyan gyűjtemény, amelyet a szerző ne ismerne, és ne használt volna fel a kötethez. Pócs Éva ezen párhuzamok feltérképezése révén állapítja meg több fontos európai ráolvasástípus nemzetközi kapcsolatait. Például a 2. merseburgi ráolvasásról, melynek mintegy 40 magyar variánsa ismert, kimutatja, hogy míg a történeti forrásokban talált szövegek kelet–délkelet–európai, illetve bizánci–ortodox, addig a XIX–XX. századi folklór-gyűjtésekből származó ráolvasások inkább nyugati, német kapcsolatokat jeleznek. Szerinte ez utóbbiak később, a XVIII. században terjedhettek el a magyarság gyakorlatában, amit a török hódítók után betelepült németekkel hozható összefüggésbe. Érvelése meggyőző, hiszen modern kori feljegyzések csak egymáshoz közeli dél-magyarországi lelőhelyekről származnak, mely terület a XVIII. században betelepült németek által is lakott rész volt. Felhívja a figyelmet ugyanakkor arra is, hogy kevés a történeti adat ahhoz, hogy két típus viszonyáról komolyabb következtetéseket, tanulságokat vonjunk le (691–695. old.).

Az ilyen széles összehasonlító perspektívából az is kiviláglik, ha egy bizonyos szövegtípus sajátos magyar képződmény, s egyelőre párhuzam nélkül áll az európai ráolvasások között. Ide sorolja a szerző például a hideglelés „kikiabálásának” szokását (186–187. old.)

24 ■ *Bába, fosókabába, bábic*: hasfájást, hasmenést okozó démonikus lények némely moldvai, román eredetű ráolvasásban.

vagy a torokbetegségek gyógyítását „Földanyát” megszólító ráolvasásokkal, amelyeket kemencével kapcsolatos cselekmény kísér (356. old.). De azt is magyar sajátosságnak tartja, hogy az egyik legtöbb szöveggel dokumentálható ráolvasástípus az árpagyógyításhoz köthető, amit sehol másutt ilyen gazdagságban nem lelhetünk fel (300. old.). Unikális magyar képződményként állnak előttünk az új gyűjtések által felszínre került, az angyal és a boszorkány csatáját megjelenítő, a tejrontó boszorkány elleni szövegek, melyeket Székelyföld és Moldva határvidékein gyűjtött Tánzos Vilmos, Takács György és Daczó Árpád. Egymásról másolt írásbeli hagyományozódás, a szöveganyag pontos eredete és lokalizálása egyelőre nyitott kérdés, a szerző szerint az sincs kizárva, hogy további kutatások során bizánci apokrif szövegekhez lesz köthető, egyelőre azonban párhuzam nélkül álló szövegcsoport (915–919. old.).

Az alulról szerveződő (egyszerűbb mágikus szerkezetektől az összetettekig) tipológiai elgondolás teszi lehetővé, hogy a szerző ne csak a szövegtípusokat, hanem a szövegtípusokon belül az alapszerkezetek, motívumok eredetét és rendszerét is bemutathassa. A bevezetők így általában tartalmazzák azt is, ha egy bizonyos szövegcsoport más szövegcsoport motívumaival vagy szerkezeteivel tart kapcsolatot, rokonságot. Például az egyszerű mágikus elküldő, vagy másra küldő szövegcsoportban a betegséget a földbe vagy pokolba küldeni az egyházi benedikciók, exorcizmusok szövegvilágából ered, ugyanúgy, mint a kiküldés a testből, illetve a betegség elkergetése távoli, lakatlan helyekre, egy halotti világba. A szerző ezeknek a motívumoknak az archaikus, már ókori keleti varázsszövegekből ismert előzményeire is utal (61–62. old.). A lehetetlenséget kifejező „ki nem zöldülő száraz ág” / „nem gyökerező kő” motívumának megjelenési formái különböző szövegekben (153. old.) vagy betegségek nevén való megnevezése, a betegségek tulajdonságainak felsorolása több típusba tartozó szövegeknek lehet állandó formulája, például parancs egyházi áldás és átok formájában vagy az epikus ráolvasásokban is (522. old.). A lehetetlen feltétel mint alapszerkezet megtalálható például az epikus ráolvasások „lehetetlen szántás” típusú szövegeiben (938. old.).

A bevezetők általában tisztázzák az egyes szövegcsoportok eredetét: egyházi vagy falusi gyakorlatra vezethetők vissza, illetve az összetettebb ráolvasásoknál – ahol nagyon sokszor a különböző eredetű struktúrák és motívumok kontaminálódnak – részletesen az egyes összetevők eredetét is jelzik. Pócs Éva nemcsak a szövegek, hanem a jellegzetes gesztusok vagy rítusok keletkezését is vizsgálja. Például bemutatja, hogy a paraszti gyógyítók lemosást, illetve öt ujjal való megfogást utánzó mozdulataikat a gyógyító és exorcizáló papok gesztuskészletéből veszik át (524. old; 747. old.).

A szerző a használókra vonatkozó adatokat is összefoglalja. Például ha kötődik valamilyen foglal-

kozáshoz: a betegséget, „nyüveket” visszaszámláló ráolvasások leginkább az állatokkal foglalkozó specialisták kezén, például pásztoroknál maradtak fenn. Az epikus ráolvasások nagy részét főként professzionális gyógyítók használták.

A kötet bevezetőit nemcsak az teszi rendkívül izgalmas olvasmánnyá, hogy a szerző feltárja a szövegszintű kapcsolatokat, hanem a magyar és európai néphit egyik kiváló ismerőjeként a szövegek mögött rejlő hiedelemtartalmat is összefoglalja és bemutatja európai kontextusban. Mindez rendkívül fontos, hiszen számos ráolvasásgyűjtemény ezzel a kérdéssel még csak nem is foglalkozik, nemhogy szisztematikusan, a kötetben szereplő összes szövegcsoport előtt értelmezné a jelenségeket. Mindennek a jelentősége főként a *hiedelemelvű* és *rituselvű* ráolvasások szempontjából fontos (lásd bővebben: 39. old.), melyekkel az európai ráolvasások kutatói egyébként is keveset foglalkoztak. Például miért kell a betegséget a testen tagról tagra kiűzni, és megnevezni hozzá a testrészt? Mert nem tudjuk, hol a démon, ezért mindenhol ki kell üzni, meg kell nevezni a tartózkodási helyét (522. old.). Vagy például a fentebb említett moldvai csángó szövegekben, ahol a beteg gyereket eladják, a ráolvasások hiedelemháttérét az adja, hogy ha megváltozik a gyermek neve és családi kötetlékei – melyek identitását biztosítják –, a betegsége is megszűnik.

Az egyes szövegcsoportok előtt álló bevezető tanulmányok természetesen nem egyforma mélységűek és terjedelműek. Egyenlenségük ellenére mégis a legtöbb új információ és összefüggés itt rejlik, így a kötet legfontosabb részét alkotják.

A kötet pontosan szerkesztett, gazdag filológiai jegyzetapparátussal rendelkezik, így az átlagolvasónak (de olykor még a szakmabelieknek is) a szövegek azonnali megértését biztosítja. Az utóbbi években megjelent ráolvasásgyűjtemények ugyanis sokszor megelégszenek pusztán a közléssel, magyarázó jegyzeteket nem tartalmaznak. Pócs Éva munkájában azonban minden létező értelmet nyer, amin csak egy átlagértelmiségi fennakadhat. Például: mi az a *fosókabába*?²⁴ Az olvasó lapalji jegyzetekben találja meg a tájnyelvi, valamint a nem magyar kifejezések feloldását. A könnyebb érthetőséget biztosítja a ráolvasások sorokba tördelt közlése is, bár ez sem egységesen elfogadott eljárás. A magyar ráolvasáskutatásban inkább a versbe tördelt közlésnek van hagyománya, de természetesen itt is akadnak kivételek: kiadványaiban Polner Zoltán csak az epikus ráolvasásokat tördelte sorokba. Pócs Éva is utal e problémákra, a bevezetőben felhívja az olvasók figyelmét arra, hogy a sorokra tagolás inkább „kutatói fikció”, mintsem a „népi prozódia hű tükre” (41. old.).

Ekkora terjedelem mellett a hibalehetőségek száma igen nagy, szerencsére azonban a Balassi Kiadó gondos szerkesztésének köszönhetően csak nagyon kevés elírást, elütést találunk a kötetben (a bagonyi ráolvasások feljegyzésének időpontjaként például a 692. oldalon 1488 helyett 1484 szerepel!).

A kötet egyik nagy hiányossága azonban, hogy az adatközlők életkoráról és neméről nem kapunk információt, ami – mondhatnánk – súlyos veszteség, hiszen nem mindegy, hogy egy szöveget 1960-ban egy 80 éves adatközlőtől vagy egy 30 éves asszonytól gyűjtöttek, ugyanis ebből a használatának idejére, vagy legalábbis a szövegismeret periódusaira lehetne következtetni. A nemi arányokról is csak sejtésünk lehet, nem látjuk a kötetből, hogy körülbelül hány szöveg származik női, és hány férfi adatközlőtől, mint ahogy azt sem, hogy a gyógyító specialisták nemi megoszlása milyen, esetleg területenként, korszakonként változó képet mutat-e, vagy sem. A legtöbb esetben természetesen ez nem a közreadó hibája, hiszen a korai gyűjtések idején a folkloristák nem minden esetben jegyezték fel az informátorok pontos adatait. Ennek ellenére célszerűbb lett volna legalább ott megartani az adatokat, ahol ismeretesek. Mindezt némiképp kárpótolnak az egyes szövegtípusok előtti bevezetők, amelyekben sokszor azt is jelzi a szerző, hogy mikor volt mindez „még gyűjthető”. Például a szent és gonosz találkozásáról szóló epikus ráolvasásokkal kapcsolatban írja: „Itt sok helyen még él a gyógyítók kezén ez a ráolvasásanyag, a zivatarelküldő változatokat is alkalmazták jégfelhő közeledtekor a Székelyföld, Gyimes több pontján még a közelmúltban is.” (712. old.)

A gyűjtési szituációt, a gyűjtő kérdéseit, az adatközlők magyarázatait, történeteit és értelmezéseit leginkább Polner Zoltán Makó környéki, Takács György gyimesi, hárompataki, úzvölgyi, Csoma Gergely és Daczó Árpád Lukács moldvai csángó szövegei mellől hiányoljuk. Ebben a kötet valamelyest eltér „A magyar folklór szövegvilága” sorozatot indító *Hiedelemszövegek* című, ugyancsak Pócs Éva által közreadott kötetétől. Míg ott határozott cél volt, hogy bemutassa a hiedelemszövegek megjelenését a legkülönbözőbb beszédszituációkban, itt a szöveganyag terjedelme, a közlés összehasonlító szövegfolklorisztikai megközelítése ezt lehetetlenné tette.²⁵ Az eredeti kontextus rekonstruálása több ezer szöveg esetében irreális vállalkozás lett volna. Ugyanakkor a legszorosabb és információ hordozó, a ráolvasásra vonatkozó kontextus ott van minden esetben, hol szó szerinti idézetben, hol pedig a közreadó által megfogalmazva. Pócs Éva a válogatásban ráadásul azt is próbálta szem előtt tartani, hogy ne csak a legfőbb szövegtípusok, hanem az egyes szövegtípusokhoz tartozó legfőbb ritusvariációk is képviselve legyenek egy-egy adattal (41. old.).

A szövegek ennél tágabb kontextusa azonban több szempontból is fontos lenne. Az adatközlő vajon gyakorolta is az elmondott gyógyító ritust, vagy csak viszsaemlékezett rá? Némely újabb gyűjtött esetben Pócs Éva mint a szöveghez tartozó szorosabb kontextust idézi a beszélgetés részletét, többnyire azonban a szöveggel kell beérnünk. Mindez szintén nem a szerző hibája, hiszen a rendelkezésére álló anyagot több száz különböző gyűjtésből és kiadásból állította össze, amelyek a legkülönbözőbb elveket és gyakorla-

ti megfontolásokat követték. Ráduly János, Salamon Anikó, Takács György gyűjtéseiből azért több egyes szám első személyben elmondott rítust és szöveget találhatunk a kötetben. „Mikor meglátom a hódát, ha harmadnapos korába, úgy is jó – akkor is oda-fordulok –, akkor, ha letérgyelek, úgy is jó, ha nem, úgy is jó. De letérgyelek a hódnak is, s a napnak is.” (375. old.) Vagy például Harangozó Imre kilencvenes évekbeli gyűjtéseiből: „Szenesvizet vetettünk nekije! Kilenc szentet számoltunk visszafelé. S minden szem-re mondtunk valamit. [...] azt szoktam én mondani...”; „Így mondtuk, ilyen parasztosan, így tudom mondani csak!” (604. old.) Vajon mennyire különböző adatközlőktől gyűjtött szöveganyaggal van dolgunk? Az *A* kötetben közreadott, közel 3500 szöveget hány embertől gyűjtötték? A szövegek nagy része specialistától vagy átlagos falusi adatközlőtől származik? Rejtve maradnak így az esetleg híresebb gyógyítók és ráolvasásrepertoárjuk is. Ezekre a kérdésekre a jelen kötet saját műfajából kiindulva és szövegközlési gyakorlata miatt nem tud válaszolni.

A kötetet terjedelmes tárgy- és helynévmutató zárja. A tárgymutató tulajdonképpen a ráolvasások funkcionális besorolását valósítja meg, miáltal az európai gyakorlatban általános közlési rendbe is betagozódik a szövegek. (Főbb kategóriák: *embergyógyítás, állatgyógyítás, védelem rontástól, gyermekszülés / gyermeknevelés, szerelem / házasság, halál, időjárás, gazdálkodás / halálszat / vadászat / méhészet, ház körüli munkák, jóslás* stb.) Mindezeket túl hasznos lett volna egy névmutató is, hogy a különböző gyűjtések és gyűjtők szerint lehessen keresni a szövegben.

A *Ráolvasások A* nagy összegzése Pócs Éva több mint 50 éves kutatói életművének, sőt minden bizonnyal a magyar folklorisztikának is egyik csúcsteljesítménye, mely az európai kutatások számára is követendő mintát állít. Bár a ráolvasáskiadványok burjánzanak Európában, kevés nyújt ilyen precíz szövegfilológiai apparátust és bevezető tanulmányokat az összehasonlító ráolvasáskutatás, tágabb értelemben pedig az összehasonlító szövegfolklorisztika és vallás-étnológia számára.

Ahogy korábban már említettem, a katalóguskészítés számos ponton anakronisztikus vállalkozás a folklorisztikában. A kötet gyengeségei, hiányosságai is a típuskatalógus műfajából erednek. Jelen pillanatban még sincs más magyar folklórműfaj, amelyet térben és időben olyan pontosan látnánk, mint a ráolvasásokat. Összességében a *Ráolvasások A* kötet legnagyobb érdeme, hogy messze túlmutat egy klasszikus értelemben vett típuskatalóguson és típusonkénti szövegkiadáson. Hiszen Pócs Éva nemcsak szövegeket, tehát a szűk értelemben vett folklórműfajt, hanem a ráolvasást mint kulturális gyakorlatot mutatja be zseniális összefoglaló bevezető tanulmányokkal és hatalmas jegyzetapparátussal. Mindezek után kérdezhetnénk: mi a jövő? A magyar ráolvasások kérdése ezennel megoldódott-e? Azt, hogy a kutatást valójában soha nem lehet lezárni, híven mutatja Pócs Éva egyéni kutatói életpá-

lyája, ahol a folyamatos megújulni tudást, az új adatok tükrében saját korábbi tanulmányainak revízióját látjuk.²⁶ A magyar ráolvasásokkal kapcsolatban számos kérdést, fontos részletproblémát a szerző az adatok szűkössége vagy feltáratlansága miatt kénytelen nyitva hagyni, és a választást a következő generációra bízni. Érezhető, hogy a szövegmennyiség időközben már elérte azt a kritikus pontot, amelyet egy kutató még be tud fogadni. Egy 8000 szöveget számláló korpuszban rendet vágni már-már szinte lehetetlen vállalkozás, különösen, ha hozzátesszük a több tízezer, sőt több százezer európai szövegpárhuzamot. Felmerül a kérdés, hogy egy ekkora adatdzsungelt hogyan célszerű a továbbiakban tárolni a XXI. században? Pócs Éva ezzel a problémával is foglalkozik! A Pécsi Tudományegyetem Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszékén működő, általa vezetett ERC kutatócsoportban „Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán: folyamatosság, változások és kölcsönhatások 324214 sz. EKT-projekt” ugyanis jelenleg zajlik a magyar ráolvasások digitális online adatbázisának szerkesztése, melyben a nyomtatott szövegkiadással járó kompromisszumoktól megszabadulva, a szövegtárolás és -kiadás egy új, harmadik szintre léphet, kiváló eszközt és új lehetőségeket biztosítva a további kutatás számára. Addig is azonban bármikor levehetjük a polcról és használhatjuk Pócs Éva és a Balassi Kiadó jóvoltából e praktikus, lenyűgözően szép összkiadást! □

25 ■ Vö. Pócs Éva: Bevezető. In: uó (szerk.): *Hiedelemszövegek*. (A magyar folklór szövegvilága 1) Balassi, Bp., 2012.

26 ■ Lásd például a magyar táltosokról írott régebbi és jelenlegi álláspontját, vö. „Bármihhez nyúlok, kiderül, hogy másképp van...”, 153–174. old., itt: 163. old.

SZÁZAD VÖ.É.G

—• ÚJ FOLYAM 77. SZÁM 2015. 3. •—

—• TUDOMÁNYPOLITIKA •—

Szelényi Iván:

Jegyzetek az amerikai felsőoktatásról és a bolognai rendszerről

Fábri György:

A tudomány társadalmi percepciója Magyarországon

Pléh Csaba:

A tudománypolitika és a menedzserek

Zemplén Gábor:

Ha nem látjuk be egy komplex rendszerről, hogy az, akkor nincsen

Botos Máté:

A bölcsészettudományok jövője

Demeter Tamás:

Morál, standardok és közösség: a filozófiai teljesítmény külső értékelésének védelmében

Balogh Brigitta:

Erdélyi magyar felsőoktatáspolitikai erdélyi szemmel

W W W . S Z A Z A D V E G . H U